

Тімашов В. О., к.ю.н., доцент кафедри фінансового та адміністративного права УДУФМТ

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У XVII – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Розглянуто становлення і розвиток інституту прав людини в Україні. Досліджено історичні умови, що вплинули на особливість розвитку прав і свобод на території України, проаналізовано відповідні соціально-економічні етапи в діахронічному аспекті.

Ключові слова: права людини, козацтво, право власності, соціально-економічні права, постіндустріальне суспільство, кріпосне право.

Літ. 11.

Тімашов В. А., к.ю.н., доцент кафедри фінансового та адміністративного права УГУФМТ

Развитие института прав и свобод человека на территории Украины в XVII – начале XX века

Рассмотрено становление и развитие института прав человека в Украине. Исследованы исторические условия, повлиявшие на особенность развития прав и свобод на территории Украины, проанализированы соответствующие социально-экономические этапы в диахроническом аспекте.

Ключевые слова: права человека, казачество, право собственности, социально-экономические права, постиндустриальное общество, крепостное право.

Timashov Victor, PhD, Associate Professor USUFIT

Development Institute of Rights and Freedoms in Ukraine (XVII – XX centuries)

The article deals with the formation and development of the institution of human rights in Ukraine. Investigated the historical conditions that influenced the feature of rights and freedoms in Ukraine.

Keywords: human rights, Cossacks, title, socio-economic rights, post-industrial society, serfdom.

Постановка проблеми. Формування громадянського суспільства, демократичної, соціальної, правової держави, досконалої національної правової системи, які відповідали б правовим традиціям, правосвідомості нашого народу, ідеї захисту прав людини і громадянина, втіленим, зокрема, в українській правовій думці, постають як невідкладні завдання вітчизняної юридичної науки.

Закономірною є поліваріативність теоретичних підходів до досягнення прав людини на всіх етапах розвитку української політико-правової думки. Ця ідея має хронологічний і географічний вимір. Кожна країна, залежно від правосвідомості, правової культури, менталітету її народу, стану законодавства, презентувала своєрідні ідеї у галузі прав людини, які виражали особливості політико-правового світогляду народу, його самобутність. Ці ідеї запозичувалися іншими, менш розвинутими країнами, які для покращення свого суспільного життя боролися за гуманізацію діючої правової системи, законодавства тощо. Ідея прав людини, народу (нації) в Україні розвивалася і збагачувалася на ґрунті як власних правових традицій, так і запозичення правових ідей титульних та інших народів.

Вищесказане надає особливої актуальності потребі переглянути, всебічно переосмислити політико-правову спадщину козацтва з погляду фундаментальних складників ідеї прав людини – ідеї свободи, ідеї рівності, ідеї справедливості, її відбиття в концепціях реалізації прав нації, місцевого самоврядування, розбудови української суверенної і незалежної, демократичної держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Політико-правова думка інституту козацтва оперувала категоріями «свобода», «рівність», «справедливість» як невід’ємними один від

одного складниками ідеї прав людини. Однак пройшло чимало часу, доки інституція «права людини» стала вживатися в науці й отримала правовий статус. Ідейна політико-правова спадщина України з прав людини в поєднанні з методологічно-теоретичним і проблемним аналізом становить комплекс досліджень в питанні вдосконалення інституту прав людини.

Значний внесок у розвиток наукових знань з проблеми прав людини в українській політико-правовій думці своїми працями зробили Т. Андрусак, В. Бабкін, В. Горбатенко, А. Заєць, О. Копиленко, О. Мироненко, О. Петришин, Ю. Римаренко та багато інших.

В юридичній літературі виділяється кілька підходів до періодизації еволюції прав людини. Так, наприклад, В. Бесчастний виокремлює три етапи розвитку прав і свобод людини. Перший – з кінця XVIII ст. до першої світової війни – епоха зародження цього правового явища (поява та становлення особистих та політичних прав людини); другий – протягом XX століття від закінчення першої світової війни (становлення соціально-економічних та соціокультурних прав людини); третій – у період переходу до постіндустріального суспільства (початок процесу становлення такого правового явища, як поява прав і свобод, що забезпечують якість життя) [1, с. 79-80]. З такою періодизацією не можна цілком погодитися, адже деякі аспекти життя українського суспільства у XVII–XVIII ст., що стосуються прав людини з'явилися на кілька десятиліть, а то і століть раніше, ніж у наведеній періодизації. Саме період від середини XVII ст. до кінця XVIII ст. української історії отримав в науковій літературі назву «Козацько-гетьманська держава». Його можна умовно розділити на три самостійні складові, що виникли з невеликим для історії часовим проміжком та існували паралельно одна одній, а саме: Гетьманська держава, Військо Запорозьке низове та Слобідська Україна. Саме в цих регіонах з'явилися перші паростки прав і свобод людини і громадянина на території сучасної України.

За мету дослідження, зважаючи на викладене, поставлено розгляд проблематики становлення і розвитку інституту прав людини в Україні, а також аналіз історичних умов, що вплинули на особливості розвитку прав і свобод на території України.

Виклад основного матеріалу. Політичні права та свободи вже наприкінці XVI – середині XVII століть були поширені серед козацького стану, особливо на Запорозькій Січі. Так, виборча правосуб'єктність громадянина у вигляді активного і пасивного виборчого права реалізовувалася у можливості практично кожного члена козацького суспільства брати участь у виборах гетьманів, кошових отаманів і козацької старшини, а також надавала юридичну можливість кожному козаку бути обраним на ці посади. Як зазначає Ю. Мицик, «у той час, коли майже в усіх країнах Європи панували монархи, у запорожців існувала республіканська форма правління. Кожен запорожець мав право голосу у загальній раді, якій належала повнота влади» [2, с. 72].

В. Смолій та В. Степанков зазначають, що «державна ідея зароджувалася на ґрунті суспільно-політичної організації козацького устрою, що відзначався демократичністю. Її основні принципи полягали у запереченні феодалної залежності й внутрішньостанової нерівноправності; визнанні рівності у праві власності на землю і сільськогосподарські угіддя, можливості займатися промислами і торгівлею; вільного доступу до козацького стану будь-кого незалежно від станової, конфесійної чи національної належності; права обирати органи самоуправління і бути обраними до них» [3, с. 235]. Наведена цитата дозволяє вести мову про перші паростки зародження особистих, політичних та соціально-економічних прав людини в українських історичних регіонах другої половини XVII – XVIII ст., оскільки заперечення феодалної залежності, право власності на землю, можливість вільного вибору роду занять, право обирати органи самоврядування і бути обраним до них свідчить, що процес становлення прав людини на території України в той час вже розпочався і набув доволі стрімких темпів.

У козацькій спільноті мали місце й особисті права, зокрема, право на життя. Усвідомлення цього важливого права можна вбачати у тому, що найстрашнішим покаранням у запорозьких козаків вважалося заковування злочинця живцем у землю за вбивство свого товариша. Іншим особистим правом було право на свободу пересування, яке в повному обсязі реалізовувалося і захищалося козацькою спільнотою. Воно вважалося одним з головних привілеїв козацького стану, а також визначальною відмінністю від інших станів. Нагадаємо, що в той же час у сусідніх країнах (Польщі, Московії) панувало кріпацтво і більшість населення не мала права вільно пересуватися у межах своєї країни. Прикладом реалізації права на свободу пересування є

масове переселення українців із Правобережної України на схід у Лівобережну Україну під час так званої «руїни», та заснування автономного утворення Слобідська Україна.

Не залишилося поза правовим регулюванням українського козацтва соціально-економічні права, зокрема, найважливіше з них – право на володіння та розпоряджання приватною власністю. Охорона майнових прав знаходилася на доволі високому рівні, про що свідчить доволі жорстокі покарання за цивільно-майнові злочини, а також високий рівень поваги до приватної власності. Так, за свідченнями французького історика Ж. Б. Шерера, «козака, який щось украв у іншого козака на Січі або поза Січчю, прив'язували на великому ринковому майдані до стовпа ... і він лишився там, доки не віддасть украдене або не заплатить утричі більше за його вартість» [4, с. 179].

Якщо йшлося про велику крадіжку або мав місце рецидив злочину застосовувалася смертна кара через повішання. Зазначене свідчить про початок зародження інституту прав та свобод людини і громадянина й появи механізмів їх захисту (хоча і доволі жорстоких, проте не слід забувати, що жорстокість у ті часи була звичайним явищем).

Наведені приклади свідчать про те, що на території сучасної України у XVI–XVIII ст. ставав процес зародження такого правового явища, як права людини та громадянина та механізми їх захисту, а також, що на українських землях вже в ті часи існувало розуміння важливості інститутів прав людини і громадянина.

Друга половина XVIII ст. ознаменувалася низкою змін для Української гетьманської держави. Відхід харизматичного лідера, період руїни, внутрішня боротьба між старшинсько-шляхетськими угрупованнями, експансіоністські плани сусідніх держав призвели до серйозного удару по національній державі. Цим безладдям активно скористалася Росія, яка наполегливо, часто завуальовано посилювала тиск на козацьку Україну, зводячи нанівець її суверенні права, прагнучи інкорпорувати її до свого складу як самоврядне автономне утворення. Ліквідація Гетьманщини, Запорізької Січі, самобутнього полково-сотенного устрою, поширення кріпосного права були першочерговими кроками царської Росії. У другій половині XVIII ст. царизм узявся і за самобутнє національне право, яке протягом століть всотувало кращі європейські правові традиції. Окресленій науковій проблемі приділяли увагу історики держави й права радянської доби, зарубіжні україністи (праці М. Василенка, Р. Лашенка, А. Кістяківського, В. Месяца) [5; 6].

У другій чверті XVIII ст. розпочалася кодифікація права України, для проведення якої існували вагомні причини. Різноманітність джерел українського права, розвиненість окремих його галузей та інститутів змушувало царське самодержавство до перегляду правових норм українського права через його систематизацією з тим, щоб поширити на українські землі імперське законодавство. Причини, що зумовлювали необхідність кодифікації, такі:

- надзвичайна розмаїтість і неупорядкованість чинних джерел права в Українській гетьманській державі;
- існування конгломерату правових норм, інкорпорованих із правових систем Литви, Польщі, Німеччини, Росії, що не сприяло однотипності їх застосування відповідними державними органами;
- потреба перекладу «правних книг» на українську мову;
- прагнення козацької старшини упорядкувати національне чинне право, яке забезпечувало б їм широкі права та привілеї;
- бажання російської влади провести «контрольовану» систематизацію українського права, яка відкрила б якнайширші можливості поширення на Україну російського законодавства.

З цією метою 1728 року з кращих українських правників було створено комісію, завданням якої було розробити новий кодекс, узявши за основу норми чинного права. З 1728 по 1743 роки у складі комісії працювали 19 осіб, які представляли різні верстви населення. Впродовж 15 років роботи комісії її очолювали: Василь Стефанович-Лохвицький – полковник, навчався в Австрії, Чехії, Італії, де отримав ступінь магістра вільних наук і філософії; Іван Борозна – випускник Києво-Могилянської академії, член Генерального військового суду; Яків Лизогуб – генеральний обозний; Микола Ханенко – генеральний хорунжий. Наслідком роботи комісії стало укладання 1743 році зводу законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», що являв собою:

– оригінальний і досить детально систематизований звід чинних правових норм, складався з передмови і 30 розділів, 531 артикула, 1716 пунктів. Кодекс мав пояснення цитат, алфавітний покажчик, заголовки із зазначенням розділів із поданням короткого змісту артикулів;

– джерелами «Права...» були Литовські Статути, «Саксонське дзеркало», «Хелмінське право» та інші акти Магдебурзького права, звичаєве право, судова практика, російське законодавство;

– провідна ідея збірника – з одного боку, захист прав і привілеїв козацької старшини, з другого, розширення можливостей для подальшого закріпачення селян; «Права...» обґрунтували право Лівобережної України на автономне самоврядування, що суперечило політиці царизму;

– збірник містив норми адміністративного, цивільного, торгівельного, кримінального і процесуального права. Значна увага приділялася регулюванню поземельних відносин;

– важливою рисою кримінального права був його приватно-правовий характер [11].

Види злочинів, які містив цей збірник: а) проти релігії (провідне місце); б) проти «честі і влади монаршої»; в) проти життя; г) тілесної недоторканності; д) майна; е) статевої моралі. Водночас з'явилися і цілком нові поняття: замах на злочин; розрізнення головного злочинця і співучасників; рецидиву злочину; наявності обставин, що виключають або знижують покарання (неповноліття, сп'яніння і т. ін.).

Наголосимо, що зіставлення злочину та особи, яка його вчинила, з громадською думкою виділяє цей збірник з подібних нормативно-правових актів і кримінальних кодексів інших країн, свідчить про його високий теоретично-юридичний рівень і демократичність.

Також збірник розкривав судову систему, яка складалася в Гетьманщині, виділяючи такі суди, як Генеральний суд, полкові, сотенні, сільські суди. Для міст: а) привілейованих (магдебурзьке право) – магістратовий суд; б) непривілейованих – ратушний суд.

За технікою систематизації, зовнішньою формою і внутрішнім змістом найповніше було врегульовано цивільні правовідносини: а) комісія визначала дію зводу законів за територією та щодо кола осіб (природні малоросіяни і не малоросіяни); б) уточнила зміст суб'єкта і об'єкта правового регулювання; в) умови правоздатності (з утроби матері) та дієздатності (чоловіки – з 18 років, жінки – з 13-ти). Повною дієздатністю володіли особи шляхетського та козацького станів. Недієздатні – психічно хворі, глухі, сліпі, німі від народження; неповнодієздатні – заміжні, незаміжні, позашлюбні діти, іновірці та відступники від християнства.

«Права...» також детально регламентували процесуальне право:

а) старанно регулювалися всі стадії судового процесу;

б) називалися судові докази: зізнання; письмові свідчення; присяга; зізнання під тортурами (звільнялися «знатні чесні люди», божевільні, чоловіки дуже похилого віку, вагітні жінки);

в) рішення в цивільних і вироки в кримінальних справах називалися декретами і могли бути оскаржені в порядку апеляції;

г) перелічує збірник існуючі в Україні види покарань: проста і кваліфікована смертна кара; ув'язнення в монастир; калічницькі і болісні кари; догана; тюремне ув'язнення; позбавлення честі (шельмування); вигнання; відсторонення від посади; майнові покарання; церковні кари (так звані «куну» – залізний обруч на шию або праву руку з приковуванням до зовнішньої стіни церкви або дзвіниці) [11].

Отже, не ставши чинним джерелом права, Кодекс є цінною пам'яткою систематизації правових норм, свідченням високої правової культури українського народу, розвитку правових ідей в Україні. Збірник ґрунтувався на усьому багатстві оригінального правового матеріалу, який мала Україна, а його упорядники поставили за мету за допомогою кодифікованого права України відтворити і відстояти права та вільності українського народу.

Оскільки вищеназваний Звід не задовольнив потреби України у всебічному правовому врегулюванні її суспільно-економічного і політичного життя, то були здійснені нові спроби систематизації права в Україні.

У 1750-1758 роках за дорученням гетьмана К. Розумовського кандидат у члени Генерального військового суду Ф. Чуйкевич провів приватну кодифікацію і розробив унікальний у своєму роді збірник «Суд і розправа в правах малоросійських», який складався з таких розділів: 1) про укази; 2) про судову організацію; 3) про процес; 4) про апеляцію; 5) про виконання рішення суду; 6) про посаг, віно і привінок.

Згодом Ф. Чуйкевич дописав інші розділи: Про апеляції зі Статуту (1754 р.); Про давність земську (1755 р.); Про суд польовий, підкоморський і комісарський (межовий) (1758 р.) [7, с. 156]. Мета праці Ф. Чуйкевича – створення системи статутних судів на зразок судової системи Литовського статуту. Гетьману пропонувалося заснувати в усіх 70-ти полках посади суддів земських і межових, щоб вони діяли окремо, на підставі чинних законів, складали присягу, вступаючи на посаду і не втручалися в справи один одного. Тобто Ф. Чуйкевич твердо стояв на позиції створення в Україні судів із предметною спеціалізацією в цивільних і кримінальних справах. Варто наголосити, що такі новації в Росії на той час не були відомі.

Збірник також містив незначну кількість норм цивільного права, що регулювали відносини у сфері земельної власності. Автор розрізняв давність земську (підтверджену письмовими документами, 10 років) і глибоку давність (займанщину, у власність через 100 років), тобто Ф. Чуйкевич намагався підтвердити давністю право власності козацької еліти для того, щоб перешкодити царській владі розпоряджатися на свій розсуд українськими землями.

Таким чином, не маючи офіційного характеру, збірник безпосередньо застосовувався у тогочасній судовій практиці. Його зміст та рекомендації до нього були враховані К. Розумовським при проведенні судової реформи 1760- 1763 років.

Наступною спробою приватної кодифікації українського права другої половини XVIII ст. став збірник «Книга Статут і прочіі права малоросійські», упорядкований у 1764 р. юристом-практиком В.П. Кондратьєвим [8, с. 213]. Джерела цієї праці – III Литовський статут, магдебурзьке право («Порядок»), екстракт статуту, гетьманське, польське законодавство, звичаєве право.

Статут складався з таких частин: про докази; про строки; про процес; про апеляцію; про виконання судових рішень; про посаг і віну; про давність земську; про апеляцію в Статут; про суд польовий, підкоморський та комісарський. Загалом Статут не набув офіційного значення, проте був корисним для працівників відновлених станових судів, оскільки надавав можливість суддям вільніше орієнтуватись у правових нормах Литовського статуту і джерелах магдебурзького права.

У 1767 р. син генерального писаря Війська Запорозького О. Безбородька уклав для депутата кодифікаційної комісії від Малоросійської колегії Д. Натальїна «Екстракт малоросійських прав», який включав: витяги з основних прав українського народу, що стосувалися суспільно-політичних відносин; вступ, 16 розділів і додатки копії найважливіших юридичних актів (інструкцій про суди 1730 р., відомості про чини 1765 р.). Шість розділів визначали правове становище шляхти, козацької старшини, духівництва, селян, іновірців. Автор підтримував проведення в Гетьманщині судової реформи і відновлення станових судів [8, с. 179]. Збірник обстоював збереження автономії національного права, був важливим, хоча і не чинним джерелом права.

У 1786 році у зв'язку з ліквідацією автономії України та введенням губернського адміністративно-територіального поділу, чиновники малоросійської експедиції Сенату розробили новий збірник, за основу якого було взято «Екстракт...», «Учреждение об управлении губерниями» (1775 р.) інші акти, прийняті у 1767-1786 роках.

Новий збірник називався «Екстракт із указів, інструкцій та установ» і містив норми як українського, так і російського законодавства. Замість вступу в «Екстракті...» 1786 р. було вміщено «Коротке пояснення про Малу Росію», в якому царизм констатував, що з 1654 р. на території України не було «порядочного правління» [9].

Таким чином, кодифікаційні роботи другої половини XVIII ст., що проводилися в Україні, мали за мету закріпити економічне і політичне становище української шляхти, яке все більше зміцнювалося, і, разом з тим, відобразити її автономістські позиції. Водночас, інші спроби інкорпорації і кодифікації українського права наприкінці XVIII століття робилися вже в нових умовах – потужного тиску на нього з боку російського законодавства.

Значним історичним кроком до незалежності України можна визначити період XIX століття, що запам'ятовується реформами і виданням низки нормативних актів, що стосувалися прав і свобод людини. Це, насамперед, селянська, земська, міська, судова, військова та інші реформи в Російській імперії в 60-70-рр. XIX ст., до складу якої входила Україна. Вони принесли особисту свободу колишнім кріпакам, а також їхню правоздатність, через земства і міські думи заклали основу місцевого самоврядування, започаткували низку демократичних змін у

здійсненні правосуддя (безстановість, незалежність, змагальність, гласність, право на захист тощо), піднесли роль особистості в багатьох галузях державного і громадського життя.

Певні прогресивні зміни щодо прав і свобод людини були досягнуті в роки Першої російської революції 1905-1907 рр. Царським маніфестом від 17 жовтня 1905 р. було проголошено «непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і спілок». Влада монарха помітно обмежувалася представницькою установою – Державною думою, до складу якої входили і депутати від України. Склалися передумови для перетворення Росії на конституційну монархію. У країні вперше з'явилися легальні політичні партії, профспілки та інші громадські організації, ліберальні та радикально-опозиційні газети і журнали. Але ці реформи і досягнення у сфері прав людини були здобуті трудящими у ході революційних боїв і мали для влади тимчасовий характер. Для законодавства про особисті права характерними були половинчастість і підпорядкованість їх використання вимогам, які робили ці права нереальними. Разом із кожним проголошеним демократичним правом чи свободою встановлювалися численні умови й обмеження, які зводили його майже нанівець [10].

Висновок. Отже, політико-правовий розвиток інституту козацтва заклав фундамент сучасної системи розподілу влад і повноважень на території України. У сучасній Україні це знайшло відображення у народних виборах депутатів до Верховної Ради України (за зразком виборів до Козацької Ради), а також виборах Президента України (на зразок обрання козацтвам свого Гетьмана).

Література

1. Конституційне (державне право) зарубіжних країн : навч. посіб. / В.М. Бесчастний, О.В. Філонов, В.М. Субботін, С.М. Пашков ; за ред. В.М. Бесчастного. – К. : Знання, 2007. – 467 с.
2. Мицик Ю.А. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – 2-ге вид. – К. : МП «Пам'ятки України», 1991. – 302 с.
3. Смолій В.А. Становлення козацького політичного автономізму / В. А. Смолій, В. С. Степанков // Історія українського козацтва : нариси : у 2-х т. / [редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – С. 228–238.
4. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців / Жан-Бенуа Шерер ; [пер. з фр. В. В. Коптілова]. – К.: Укр. письменник, 1994. – 311 с.
5. Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / Месяц В. – М., 1964. – 378 с.
6. Бойко І.Й. Договірне право гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / І.Й. Бойко // Право України. – 1998. – №5. – С. 98–100.
7. Бойко І.Й. Про цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 р. / І.Й. Бойко // Право України. – 1999. – № 3. – С. 156.
8. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини / Бойко І.Й. – Львів : Світ, 2000. – 213 с.
9. Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. / В.С. Кульчицький. – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 1958. – 74 с.
10. Юрій М. Історія України : навч. посіб. / Юрій М. – К. : Кондор, 2007. – 249 с.
11. Дмитришин Ю. Хелмінське право як джерело «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / Ю. Дмитришин // Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2012. – Вип. 56. – С. 103–110.

Стаття надійшла до редакції 27.04.2014 р.